

Az igealakok rendszere nyelvjárásainkban*

A hagyományos, — főként az iskolai — nyelvtanok egy nyelv leírására törekedve nem mindig az adott nyelvi rendszert mutatják be, hanem rendszerezik a valóságos viszonyhálózat tényeit, s így a valóságos rendszertől többé-kevésbé eltérő rendszerelképzelést alakítanak ki. Igazolásként az egységes nyelvtípus igealakjai rendszerének tárgyalásmódjára hivatkozom ismert, általam is írt hagyományos nyelvtanokban, amidőn pl. a *t* végű igék vagy az *sz-szel* bővülő *v*-tövék felszólító módú alakjait tárgyalva leíró alaktani elemzésnek mondták, de történeti kötöttségű törvényeken alapuló leírást adunk a felszólító mód jelének vagy a rövid alakban az elsődleges és a másodlagos morféma szerkezetes kapcsolatainak bemutatására.

Figyelembe véve, hogy a nyelvjárás az egységes nyelvtípus részrendszere ugyan, de egyúttal rendszeregész is, s benne a rendszeregész, a részrendszerek és a rendszertagok kölcsönös viszonylataival kell számolnunk, — fenntartással értékelem a hagyományos leírásban alkalmazott eljárásokkal bemutatott nyelvjárású rendszereket. Több jól sikerült tanulmány ugyanis igazolja, hogy valamely nyelvjárású rendszer és részrendszerei leírásához is csak a struktúra és a rendszer lényegi jegyeinek világos megkülönböztetésével dolgozhatunk, pl. nyelvjárásaink igealakjai morfológiai elemzésében a kettős, hármas, négyes funkciójú toldalékmorfémák strukturális és rendszer-jegyei feltárásakor vagy a monofonematikus és polifonematikus hangzók morféma vonatkozásai helyes értelmezésekor.

Az igealakok rendszerének területi tagoltságú nyelvjárású eltéréseit vizsgálva tehát jól hasznosíthatam a két vagy több elemű szembenállások rendszer-meghatározó értékét, kiegészítve az objektív és a szubjektív akcióminőség különbségének részrendszereket elkülönítő szerepével. Mindenkori tudatában voltam azonban annak, hogy az egységes nyelvtípus igealakjainak rendszere több ragozási rendszer vegyüléséből keletkezett.

* Részletek egy nagyobb tanulmányból. — Az 1967. évi szeptember hó 9-én Budapesten „Az ige grammatikája és szemantikája” címen rendezett nemzetközi munkaértekezleten tartott előadás anyaga.

Mai igealakjaink rendszerének morfemikus tényeit azonban nemcsak időegymásutáni, hanem egyidejű nyelvjárási különbségek eredményének is tartjuk, — hiszen egyes nyelvjárásaink több-kevesebb eltéréssel az egyik, mások pedig inkább a másik rendszer elemeiből alakítják megterheltségi eltéréseket is tartalmazó, területi tagoltságot feltáró igeragozási rendszerüket.

Különböző összefüggésekben már MELICH JÁNOS (A magyar tárgyas igeragozás. Bp., 1914. MNyTK. 14. sz. 5 kk.), GYOMLAY GYULA (A magyar igealakok rendszere. MNy. XIX, 133—7; XX, 63—71), HORGER ANTAL (A többes 1. sz.-ű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. Csengery-Emlékkönyv, Szeged, 1926. 179—88; — A magyar igeragozás története. Szeged, 1931. 143—55). GOMBOCZ ZOLTÁN [Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. Ungarische Jahrbücher X, (1930), 1—13], LAZICZIUS GYULA (Általános nyelvészet. Bp., 1942. 207—15), LOTZ JÁNOS (Das ungarische Sprachsystem. Stockholm, 1941. 120—63; — The place of the implicative -LAK form in the conjugational pattern of Hungarian. Ravila-Emlékkönyv, Helsinki, 1962. SUS. Toim. CXXV, 317—27), BENKŐ LORÁND (Magyar nyelvjárástörténet. Bp. 1957. 69—70), BÁRCZI GÉZA (A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963. 57—71, 151—7, 161—6) és a MMNyR. (I, 482—514) rámutatott arra, hogy igeragozásunkban a következő rendszerek morfemikus tényei különböztethetők meg:

1. Az ige a módot, időt, számot és személyt csak \emptyset morfémával jelölik, pl. *vár, kér, ad, tud, hoz*; — *vagy, mégy* (de: *mëgy, mén*, — ti. ,ö'); — *vár még! në morog má!, kē fő!*; stb. (vö. LOSONCZI Z.: Nyr. XLIV, 255—62; JUHÁSZ J.: MNy. XXXIV, 217, RÉZ H.: MNy. XXXV, 248; JÓKAY Z.: MNy. XXV, 279; HORGER: M. igerag. tört. 120—1); — néha pedig a mód vagy az idő jelölt ugyan, a számot és a személyt mégis \emptyset morféma fejezi ki, pl. *várná, kérné; várna, kérne; várá, kéré*; stb.

2. Az ige némelyik mai személyrag eredetileg csupán a számot jelölte, vagyis e toldalékok a személy jelölésére csak rendszerszerű kapcsolataik eredményeként váltak alkalmassá, pl. *várák, kérek* (*vár-á-k, kér-é-k*); *várnók, kérnők* (*vár-nó-k, kér-nő-k*); stb. (vö. HORGER: i.m. 68—71; Uő.: Csengery-Eml. 179—88).

3. Az ige névmási eredetű személyragok vagy csak a cselekvő alany személyét és számát jelölik, pl. *várunk, kérünk*; — vagy a cselekvő alany személyén és számán kívül kifejezik a 3. személyű határozott tárgyra utalást is, pl. *váro-m, váro-d, vár-ja; kérë-m, kérë-d, kér-i*; stb. (MELICH: A m. tárgyas igerag. 5 kk., HORGER: M. igerag. tört. 54—91).

4. Az eredetileg más funkciójú toldalékokból alakult nyelvtani jelek az igemódot, illetve az igeidőt, pl. *vár-né-k, vár-ja-k, vár-ta-k* stb.; — az igei személyragok pedig vagy csak a cselekvő alany személyét és számát pl. *váro-k, vár-sz; vártá-l, ~ várt-á ~ (várta-l), kért-él ~ kért-é ~ (kérte-l); várjo-n*; — vagy a cselekvő alany személyén és számán kívül kifejezik a 2. személyű határozott

tárgyra utalást is, pl. *vár-lak, kér-lek*; stb. (vö. HORGER: M. igerag. tört. 8—54; KLEMM: MNy. XXI, 256—8; LOTZ J.: SUS. Toim. CXXV, 317—27).

Az egységes nyelvtípus igealakjai rendszerének alapjául szolgáló részrendszerekkel azonos tényeket tartalmazó nyelvjárási igealakok toldalék-morfémáinak alaki tarkasága elsősorban alaktani értékű hangtani eltéréseket tár elénk. Ezekről a helyzeti változatokról, amelyeknek legfőljebb megterhelésük foka állapítható meg, de használatukat egyértelmű szabályokba általában nem foglalhatjuk, el kell azonban különítenünk az igealakoknak többé-kevésbé elhatárolható csoportjaiban jelentkező alaktani kötöttségű változatokat. A nyelvjárási igealakok területi tagoltságú különbségei az ige-tövek rendszerszerű változatainak, valamint az igehez járuló jelek és ragok alakjának, alaki eltéréseinek és tőhöz kapcsolódása módjának nyelvhasználati törvényeitől függenek.

Nyelvjárásainkban az eredeti és az ezek analógiájára keletkezett tővégi hangok az egyes tövekhez és toldalékokhoz való viszonyukat illetően többször alakultak az egységes nyelvtípustól eltérő módon, — ti. nemcsak az eredeti tővég, illetve az analogikusan keletkezett tővégi magánhangzó és a magánhangzóból álló toldalék vagy a toldalék kezdő magánhangzója olvad össze sokszor egyetlen hanggá, hanem a tővég mássalhangzója (ritkábban magánhangzója) és a toldalék gyakran jelenik meg nyelvjárásaink mai rendszerében szételemezhetetlen, egységes, rendszerint hosszú hangként. A kapcsolódás módja és lehetősége nyelvjárásainkban is összefügg az igék tőtípus rendszerének és az igék toldalék-morfémáinak változataival: a) A kapcsolásmódjukban állandóságot mutató igei toldalékváltozatok: a mód- és időjelek, valamint a személyragok közül a tővéghangzó nélküli szótári tőalakhoz járulóktól világosan elkülöníthető ragok a tővéghangzós nem szótári tőalakhoz, illetve a szótári szóként nem kezelhető tőváltozathoz kapcsolódnak, — s ilyenkor a tő végső magán- vagy mássalhangzója a toldalékváltozattal gyakran szinte szételemezhetetlen egységbe olvad. — b) A kapcsolásmódjukban ingadozást mutató igei toldalékváltozatok: a feltételes mód jele és több iktelen személyrag, valamint a 2. személyű határozott tárgyra utaló személyragunk vagy a tővéghangzó nélküli szótári tőalakhoz, vagy pedig általában a nyílt tővéghangzás szótári tőalakhoz, illetve szótári szóként nem kezelhető tőváltozathoz járulnak.

A nyelvjárási igealakok rendszerének leírásához egyrészt az igemódok és igeidők, másrészt az igei személyragozás toldalék-morfémáinak alaki eltéréseit és rendszerszerű kapcsolatait kell megvizsgálnunk. Az igemódok és igeidők funkciójára, valamint alakjára vonatkozó nyelvjárási eltérések függetlenek a ragozás „általános” (ún. alanyi) és „határozott” (ún. tárgyas) jellegétől és a használt személyragoktól, — az igei személyragozás nyelvjárási jellemzőinek bemutatása előtt tehát összefoglalóan áttekintjük az igemódok és igeidők alaktani kötöttségű nyelvjárási változatait, és külön fejezetben tárgyaljuk az igei személyragozás területi tagoltságú nyelvjárási anyagát.

I. Az igemódok és igeidők

Az igemódok és igeidők alaki meghatározója nyelvjárásainkban is az ige-tő és a személyrag között alkalmazott mód- és időjel, kivéve az összetett igealakok mód és idő értékét kifejező, külön részletezendő nyelvi eszközöket.

A) Jelentő mód

1. A jelentő módnak az egységes nyelvtípussal azonosan általában nincs külön jele nyelvjárásainkban sem, vagyis csak negatív módon, \emptyset morfémmával jelölik [$V_{st} \emptyset \sim o-$, $e,- \sim u-$, $\ddot{u}-$, $+M_{ind} -\emptyset + T_{pr} -\emptyset + P_s \sim P_o$], pl. *váro-k*, *váro-l* \sim *vár-ó* \sim *vár-sz*, *vár* stb.; *kéré-k* \sim *kérő-k*, *kéré-l* \sim *kérő-l* \sim *kér-é* \sim *kér-ő* \sim *kér-sz*, *kér* stb.; *kené-k* \sim *kenő-k* \sim *kenyē-k* \sim *kenyő-k*, *kenē-l* \sim *kenő-l* \sim *kenyő-l* \sim *keny-ő* \sim *ken-sz* \sim *ke-sz*, *ken* \sim *keny* stb.; (vö. Orm.s.gy., OrmSz., Szegsz., SzamSz., és a MNyA. I, 83, 181, 196, 238, 256, 288, 591, 601, 634, 635 stb.) Ugyanakkor azonban az igék „határozott” (ún. tárgyas) ragozású felszólító módú alakjai az egységes nyelvtípusban szokásos alakváltozatokon kívül (*várja*, *várjuk*, *várjátok*, *várják*; *mossa*, *mossuk*, *mossátok*, *mossák*; — *kérjük*, *nézzük*; stb.) a magyar nyelvjárások többségében a mély hangrendű igék egyes kategóriáiban a felszólító módú egyes 3. és többes 1., 2. és 3. személyű „határozott” ragozású, valamint a magas hangrendű igéknek ugyanilyen többes 1. személyű alakjai nemcsak felszólító, hanem jelentő módú funkcióban is használatosak ($V_{st} + M_i \sim M_{ind} -j \sim gy \sim -s \sim -? + T_{pr} -\emptyset + P_o$ sg 3., pl 1., 2., 3.). — A mély hangrendű igék ragozásában tehát négynek, a magas hangrendű igéknél pedig egynek kettős funkciója keletkezett, — sőt a mély és a magas hangrendű igék ragozási rendszerében kialakult különbség kiegyenlítődésképpen több nyelvjárásban előfordulnak a magas hangrendűeknél is a szokottabb többes 1. személyű alakok mellett az egyes 3., valamint a többes 2. és 3. személyben kettős funkciójúak. E kettős funkciójú használat árnyalatait és fokozatait megvilágította már HORGER ANTAL (M. igerag. tört. 137-42), — elterjedtségét igazoló anyagot pedig PÁL SÁNDOR foglalta össze (A felszólító módú igealakok a magyar nyelvjárásokban. Szeged, 1932. 27—9).

A déli, a palóc és az erdélyi nyelvjárásokban az egységes nyelvtípus szokásos kettős funkciójú alakjai mellett azonban a ragozási rendszer kiegyenlítődésképpen a magas hangrendű igéknél is általános ma az egyes 3., a többes 1., 2. és 3. személyben a mássalhangzó $+j$ kapcsolatok közül a *k*, *g*, *p*, *b*, *f*, *v*, *r*, *m* $+j$ összefüggéseken kívül az *s*, *sz*, *z*, *dz*, *n* $+j$ helyén a hosszú *ss*, *ssz*, *zz*, *ddz*, *nny* és az *l* $+j$ helyén pedig a hosszú *jj* \sim *ll* hang a hasonulás törvényének megfelelően. Előfordulnak viszont vagylagosan a „határozott” (ún. tárgyas) ragozásban az egységes nyelvtípus szabályos jelentő módú alakjainak területi tagoltságú hangtani eltéréseket feltáró változatai is. Az említett kettős funkciójú alakokon kívül részletesebben kell azonban foglalkoznunk a következőkkel:

a) A mély hangrendű *t* végű igék említett kettős funkciójú alakjait az 1940-es évekig a magyar nyelvjárások többségében általánosan használták, — a magas hangrendű *t* végű igéknek viszont csak a többes 1. személyű alakját jegyezték fel a déli, a tiszai, a palóc, az északkeleti, valamint a székely és csángó nyelvjárásokból kettős funkcióban. A negyvenes évektől kezdve azonban a *t* végű igék kettős funkciójú alakjai már az egész nyelvterületen általánosak, sőt a magas hangrendű igék ragozási rendszerében a mély hangrendűek hatására rendszerkiegyenlítődéssel is találkozunk. Ezek az alakok a hivatali zsargon hatására az egységes nyelvtípusban is jelentkeztek, — ma azonban ismét visszaszorulóban vannak, és nyelvjárásainkban már inkább archaikus alakokként értékelhetjük őket, s noha az Ormánságból saját gyűjtésemben sok ilyen adatot rögzítettem, a MNyA. nyelvtani jellegű gyűjtésében ilyen alakokat már nem jegyeztek fel.

Nyelvjárásainkban a *t* végű igék következő kettős funkciójú alakjai szokásosak:

A *t* végű igéknek abban a csoportjában, amelyben a végső *t* hangot rövid magánhangzó előzi meg a jelentő és a felszólító módú tárgyias ragozású alakok az egyes 3., valamint a többes 1., 2. és 3. személyében a $-t-+j\sim-s?$ módjel helyén hosszú *-ss-* hanggal szerepelnek a nyugati, a dunántúli, a déli, a tiszai, a székely és csángó, ritkábban a palóc, az északkeleti és a mezőszéki nyelvjárásokban, vagyis $V_{st} t-+M_i \sim M_{ind} -j\sim-s?+T_{pr}-\theta+P_o$ sg 3., pl 1., 2., 3. — A magyar nyelvterület legészakibb sávján a Dunántúl északnyugati részén azonban ilyen alakhasználatot nem jegyeztek fel, mint pl. *arassa, arassuk* ~ *arassunk, arassátok, arassák*; *mutassa, mutassuk* ~ *mutassunk, mutassátok, mutassák*; *mékhágassa, mékhágassuk* ~ *mékhágassunk, mékhágassátok, mékhágassák*; *mëgrikassa, mëgrikassuk* ~ *mëgrikassunk, mëgrikassátok, mëgrikassák*; *csinyátassa, csinyátassuk* ~ *csinyátassunk, csinyátassátok, csinyátassák*; stb. (vö. Orm. s. gy., OrmSz.; NAGY J.: Csököli nyj. 16; CZIRÁKI J.: Szekszárdi nyj. 23; TURI K.: Ceglédi nyj. 22; IMRE S. — KÁLMÁN B.: Szlovákiai nyj. MNy. XLIX, 518; uők.: A szlovákiai Nagyszalánc nyj. MNy. LI, 507; TÖRÖS B.: Beregszászi nyj. 22; SZABÓ D.: Csíkszentdomokosi nyj. NyF. IX., 25; RUBINYI M.: Moldvai csángó nyj. Nyr. XXX, 114; stb.); — *kössük*, — sőt: *kösse, kössünk, kössétek, kössék* is; *szeressük*, — sőt: *szeresse, szeressünk, szeressétek, szeressék* is; *süssük*, — sőt: *süsse, süssünk, süssétek, süssék* is; stb. (vö. Orm. s. gy., OrmSz., valamint az idézett tanulmányokon kívül még: MELICH J.: M. tárgyias igerag. 22—4; ZOLNAI GY.: Nyr. XXI, 187; CSÜRY B.: Moldvai csángó igealakok. MNy. XXVIII, 150, HORGER: M. igerag. tört. 126, 137—42: stb.) Ugyanilyen kettős funkciójú használatban hosszú *-ss-* hanggal fordul elő az említett nyelvjárásokban a *lát*, a *bocsát* és ritkábban a *lót-fut* ige is.

Az *-szt* végű igék és az egyetlen *-st* végű ige „határozott” (ún. tárgyias) ragozású jelentő és felszólító módú alakjai az egységes nyelvtípusban teljesen eltérnek egymástól, s a hivatali zsargonból kiinduló rendszerkeveredés is ritkább (vö. KOVALOVSKY: Nyr. LXXVII, 223—7; SZÜCS J.: Nyr. LXXX, 38—9;

stb.). Ugyanakkor az említett *t* végű igékkel azonosan a ragozási rendszer kiegyenlítődésével gyakoriak a kettős funkciójú alakok a déli nyelvjáróterületen, főként Dunántúl déli, délkeleti részén és Szlavóniában, de előfordulnak Szeged vidékén, a déli palóc nyelvjárásokban, az északkeleti, valamint a székely és csángó nyelvjáróterületen is, — vagylagosan azonban használják az egységes nyelvtípusban szokásos jelentő módú „határozott” ragozású alakok nyelvjárási változatait is, pl. *ragassza, ragasszunk ~ ragasszuk, ragasszátok, ragasszák*, — de: *ragasztí, ragasztíjuk, ragasztítok, ragasztik* is; *vállassza, válasszunk ~ válasszunk, válasszátok, válasszák*, — de: *választí, választíjuk, választítok, választik* is; *éveszessze, éveszesszük ~ éveszesszünk, éveszesszétök, éveszesszék*, — de: *éveszeszti, éveszesztiük, éveszesztiük, éveszesztiük* is (vö. Orm. s. gy., OrmSz., SzegSz., SzamSz., BALASSA J.: Szlavóniai nyj. 15—6; stb.); — *szakassza, kien-gesszük* stb. (CSÚRY: Moldvai csángó igealakok. MNy. XXVIII, 150—2); — „A sok népet *elveszessze*, Sok árva szüvet *epessze*” (KRIZA: Vadr. 101; — N. BARTHA K.: Udvarhely nyj. 63—4; stb.).

Az idetartozó kettős funkciójú alakokban tehát az *-szt+-j* (~*-sz?*) helyén hosszú *-ssz-* van, az egyetlen *-st* végű igékben viszont *-ss-* hangzik: *fässe, fässük ~ fässünk, fässétök, fässék*, — de: *fěstí ~ föstí, fěstíjük ~ föstíjük, fěstíték ~ föstítök ~ föstíték, fěstik ~ föstik* is. (Orm. s. gy., OrmSz.)

Ha az igék szóvégi *-t* hangját hosszú magánhangzó vagy mássalhangzó előzi meg, a déli nyelvjáróterületen, elsősorban az Alsó-Dráva vidéken, Baranyában és Szlavóniában, de a székely és a csángó nyelvjárásokban is a „határozott” ragozás egyes 3., többes 1., 2. és 3. személyű alakjai ugyancsak kettős funkciójúak. Ilyenkor a jelentő és a felszólító módban egyaránt *-cs-* hanggal szerepelnek, mégpedig a *-t+-j* (~*-cs?*) helyén hangzóközi helyzetben hosszú, mássalhangzó után rövid *-cs-* van, kivéve az *-ít* végű igéket, amelyeknél a dunántúli, a tiszai és a palóc nyelvjárásokban gyakori a *taníjja, taníjjuk, taníjjátok, taníjják* stb. alak is, — a moldvai csángóban viszont a *tanissza, tanisszunk, tanisszátok, tanisszák* stb. alakhasználat szokásos a *cs-*ző helyén (vö. WICHMANN: Wörterbuch des Csángódialektes 192; — az *-ít* képzős igék kettős funkciójú alakjait lásd külön pontban). A *cs-*ző kettős funkciójú alakok mellett az említett nyelvjárásokban vagylagosan előfordulnak az egységes nyelvtípusokban szokásos alakok területi tagoltságú változatai is (vö. JEREMIÁS S.: Tud. Gyűjt. X, 67; TMNy. 618—9; HORGER: M. igerag. tört. 138—9; MELICH: M. tárgyas igerag. 22—4; CSÚRY: Moldvai csángó igealakok. MNy. XXVIII, 150; OrmSz.; stb.)

b) Az *sz-*szel bővülő *v-*tövű igék „határozott” ragozású kettős funkciójú alakjai közül a régebbi szakirodalom elsősorban csak az *igya, igyuk, igyátok, igyák* és a *tëgyük, vëgyük, ëgyök* alakokat említi a déli (vö. BARTA: Csurgóvidéki nyj. 6; TAKÁCS: Apátfalva nyj. 38; stb.), valamint a mezősegi és a székely nyelvjárásokból (vö. HORGER: Szakadati nyj. MNy. VI, 310; *uó.*: M. igerag. tört. 138; SZABÓ D.: Csíkszentdomokosi nyj. NyF. IX, 25; PÁL S.: A felsz. módú igealakok 28; stb.), — noha ma már Dunántúl déli, délkeleti részén és

Szeged vidékén, sőt a hivatali zsargonból elterjedve a magyar nyelvterület jelentős részén nemcsak a magas hangrendűeknél szokásos többes 1. személyben fordul elő, hanem az egyes 3. valamint a többes 2. és 3. személyben is gyakori a ragozási rendszer kiegyenlítődéssel az *égye ~ ögye, együk ~ ögyük ~ együnk ~ ögyünk, egyétek ~ ögyétek, egyék ~ ögyék* -féle kettős funkciójú alakhasználat (vö. HORGER: MNyj. 138; SZÚCS J.: Nyr. LXXX, 38—9; KÁLMÁN B.: A mai m. nyj. 21; stb.). Megjegyzendő azonban, hogy ezekkel az alakokkal együtt ugyanazokban a nyelvjárásokban vagylagosan élnek az egységes nyelvtípusban szokásos alakok területi tagoltságú változatain kívül sajátos nyelvjárási alakulatok is, mint pl. *észí ~ öszí ~ éssze ~ össze, ésszük ~ összük, észíték ~ öszítök ~ ésszéték ~ összéték ~ összétök, észik ~ öszik ~ ésszék ~ összék*-féle alakok társadalmi érvénye azonos az említett nyelvjárásokban az *sz-szel* bővülő *v-tövű* igék -gy módjelű kettős funkciójú alakjai jelentő módú használatával.

c) A magyar nyelvterület egy részén, mégpedig a dunántúli, a tiszai és a palóc nyelvjárásokban az *-ít ~ -ét, -ejt* képzős igék „határozott” ragozású kettős funkciójú alakjai a déli és az erdélyi nyelvjárásokban szokásos *taníccsa, tanicscsuk ~ taníccsunk, taníccsátok, taníccsák* és *épiccsük ~ épíccsünk*-félék helyett a *taníjja, taníjjuk, taníjjátok, taníjják* és *épijjük* stb. alakban általános (vö. TMNy. 619; HORGER: M. igerag. tört. 138—9; PÁL S.: A felsz. m. igeal. 28; BEKE: Pápa vidéki nyj. NyF. XVII, 17; NAGY S.: Váci nyj. X, 43; stb.) ZOLNAI GYULA szerint Eger környékén a jelentő módban a *taníccsa*-félék, a felszólító módban viszont a *taníjja, taníjjuk* stb. használatos (Nyr. XVIII, 24). — Megjegyzendő azonban, hogy az ilyen kettős szerepű alakok gyakran az azonos funkciójú, de eltérő alakú műveltető igék paradigmáinak vegyülésére vezethetők vissza egyes nyelvjárásokban. Így pl. a MNyA. ormánsági gyűjtésben a ’segít’ ige felszólító módú alakjai közül a ’segítseték’ Cún községből csak *segéjjetök*, Kovácshidáról *segéjjetök* alakban, — Markóc és Páprád községből pedig vagylagosan *segéccsetök ~ segéjjetök* formában szerepel. Saját gyűjtésem szerint az Ormánságban a *segéjjetök* és *segéjjetök* csak a ’segél’ kettős funkciójú alakjaként, a *segéccsetök* és *segéccsetök* pedig a ’segít’ megfelelőiként élnek, vagyis ezeknél a nyelvhasználatban paradigmáinak keveredéséről lehet szó. Hasonlóképpen gyakori a *veszít ~ veszét, veszejt; szorít ~ szorét, szorejt*; stb. sor kettős funkciójú alakjai paradigmatis megfelelőinek keveredésével a *veszéccse ~ veszéjje, veszéccsük ~ veszéccsünk ~ veszéjjük, veszéccsetök ~ veszéjjetök, veszéccsek ~ veszéjkek; szoréccsa ~ szoréjja, szoréccsak ~ szoréccsunk ~ szoréjjuk, szoréccsátok ~ szoréjjátok, szoréccsák ~ szoréjják*; stb. -féle kevert használat. Nem paradigmatis vegyüléssel, hanem analógiás alakulással magyarázhatók a moldvai csángók szokásos *tanissza, eltakarissza* stb. és az *elindissa, felfeszissük* stb. félék használata (vö. CSÚRY: Moldvai csángó igealakok. MNy. XXVIII, 150, WICHMANN: Wörterbuch des Csángó dialektes 192; JAKAB L.: MNy. LXIII, 194—6; stb.)

d) A nyugati és a dunántúli nyelvjárások *k, g, p, b, f, v, r, m*, végű igéinek felszólító módú alakjaiban a mássalhangzó + *-j* helyén a zöngétleneknél a mássalhangzó + *-ty*, a zöngéseknél viszont mássalhangzó + *-gy* jelentkezik (vö. HORGER MNy. XVIII, 154; UŐ.: MNyj. 101; DEME: MNyj. n.k. 158; UŐ.: NyA. funk. 252—9; UŐ.: MNy. L, 23—30; BEKE: Pápa vidéki nyj. NyF. XVII, 17; UŐ.: MNy. XLV, 338; HORVÁTH E.: Bakonyalji nyj. NyF. XXXIV, 10, 15; ÉDES J.: Balatonfelvidéki nyj. NyF. XL, 8; NÓGRÁDI: Sümeg vid. nyj. 4; KERTÉSZ M.: Zalavidéki nyj. NyF. IX, 38; SZABÓ L.: Nagykanizsai nyj. NyF. XLVIII, 8; HÉJAS: Hosszúvölgy nyj. 15, 44—5; VÉGH J.: Őrségi és hetési nyj. Nyr. LXXXVIII, 255; NYÍRI: Szennai nyj. 11; stb.). Már DEME rámutatott (MNy. L, 28), hogy e jelenség földrajzi eltűnése Dunántúl déli, délkeleti nyelvjárásaiban *r* utáni helyzetben történik. Az innen feljegyzett adatok szerint a *várgya, várgyuk* ~ *várgyunk, várgyátok, várgyák*; — *vergye, vergyük* ~ *vergyünk, vergyétök, vergyék*; stb.-félék kettős funkciójúak, s bennük a *-gy* elem egyaránt kifejezi a jelentő és a felszólító módot. Egyébként a déli, a palóc és az erdélyi nyelvjárásokban nemcsak a *k, g, p, b, f, v, m*, — hanem az *r* végű igék kettős funkciójú alakjaiban is a mássalhangzó + *-j* kapcsolat általános, vagyis: *rákja, vágja, kapja, dobja, döfje, nyomja* stb., — valamint *várja, verje* stb.-féléket használják (vö. Orm. s. gy., OrmSz.; — de: SzegSz., HORGER: M. igerag. tört. 139—40; PÁL S.: Felsz. m. igeal. 28; stb.).

A nyugati és a dunántúli nyelvjárások mássalhangzó + *-ty* vagy *-gy* kapcsolatú igealakjai felszólító módot fejeznek ki, s jelentő módban az egységes nyelvtípusban szokásos alakok nyelvjárási változatait használják. Az itt előforduló esetlegesen kettős funkciójú alak vagy valamelyik déli nyelvjárás vagy újabban a hivatali zsargon hatására jelentkeznek (vö. Göcsej, Nyr. XIV, 209; PÁL S.: i.m. 28; — valamint: s. gy.) A déli, a palóc és az erdélyi nyelvjárásokban a gyakori kettős funkciójú alakok mellett viszont azonos társadalmi érvénnyel, vagyis azonosan élnek az egységes nyelvtípusban szokásos alakok területi tagoltaságú változatai is: *lőki, lökjük, lökitök, lökik*; *vági, vágjuk, vágítok, vágik*; stb.

2. A déli nyelvjárás területén: az Alsó-Dráva vidékén, az Ormánságban, Szlavóniában, — ritkábban az Alföldön és Erdélyben a magas hangrendű *sz*-szel bővülő *v*-tövé, valamint szórványosan a magas hangrendű *t* végű igéknek a szokásos kettős funkciójú és a vele azonos társadalmi érvénnyel használt *ø* módjelű jelentő módú alakjai mellett sajátos jelentő módú változatai is jelentkeznek.

Az érintett nyelvjárásokban ugyanis a „határozott” ragozás egyes 3., többes 2. és 3. személyében nemcsak az *észi* ~ *öszi* ~ *égye* ~ *ögye, észitek* ~ *észítők* ~ *öszítők* ~ *egyéték* ~ *ögyétök, észik* ~ *öszik* ~ *égyék* ~ *ögyék*; *tészi* ~ *töszi* ~ *tégye* ~ *tögye, tészitek* ~ *tészítők* ~ *töszítők, tégyéték* ~ *tögyétök, tészik* ~ *töszik, tégyék* ~ *tögyék*; stb., valamint a *szereti* ~ *szeresse, szeretitök* ~ *szeressétök, szeretik* ~ *szeressék; hinti* ~ *hincse, hintitök* ~ *hincsetök, hintik* ~ *hincsek*; stb. alakokat használják; — hanem az *sz*-es, illetve a *t*-s tőhöz az igerparadigma említett

egyes 3., többes 2. és 3. személyében analógiás hatásra a jelentő mód jeleként *-j* járul. Az ormánsági nyelvjárásban nem archaikus alakként él még ma is az *össze* ~ *össze*, *összéték* ~ *összétök* ~ *összétök*, *összék* ~ *összék*; *tössze* ~ *tössze*, *tösszéték* ~ *tösszétök* ~ *tösszétök*, *tösszék* ~ *tösszék*; *vössze* ~ *vössze*, *vösszéték* ~ *vösszétök* ~ *vösszétök*, *vösszék* ~ *vösszék*; *vissze*, *visszéték* ~ *visszétök*, *visszék*; *hissze*, *hisszéték* ~ *hisszétök*, *hisszék* a „határozott” ragozás jelentő módú alakjaiként. Az Ormánságban azonban nem fordul elő a Szlavóniából (Nyr. V, 64), Baranya-Ózdról (Nyr. XXVII, 209), Mohácsról (MNy. XIV, 35) stb. feljegyzett *t+-j* kapcsolatra visszavezethető *szerettye*, *szerettyék*, *üttye*, *üttyék*, *hintye*, *hintyék*; stb. -féle jelentő módú alak (vö. HORGER: M. igerag. tört. 140—1; PÁL S.: i.m. 28; stb.)

3. A nyugati, a déli, az északkeleti és a székely nyelvjárásterületen, — mégpedig elsősorban a göcseji, a zselici, az ormánsági, a szlavóniai, a jászberényi, a beregszászi, az udvarhelyi nyelvjárásban és Brassó vidékének több községében az „általános” (ún. alanyi) ragozás felszólító módú többes 1. személyű igealakok gyakoriak jelentő mód értékben is (vö. MELICH: M. tárgyas igerag. 14; MNy. IX, 66; HORGER: M. igerag. tört. 141—2; PÁL S. i.m.: i 28—9; KÁLMÁN B.: A mai m. nyj. 21; SZABÓ L.: Nagykanizsai nyj. NyF. XLVIII, 35; KISS LAJOS Göcseji nyj. Nyr. XXV, 231; NAGY J.: Csököli nyj. 30; BARTA: Csurgóvidéki nyj. 28; Orm. s. gy., OrmSz.; JEREMIÁS S.: Tud. Gyűjt. X, 67; TÖRÖS B.: Beregszászi nyj. 25; stb.).

Az Alsó-Dráva vidékén és az Ormánságban az ilyen „általános” ragozású kettős funkciójú alakok az egységes nyelvtípusban szokásos σ morfémaival kifejezett jelentő módú alakok nyelvjárási változataival azonos társadalmi érvennyel, vagylagosan szerepelnek, — vagyis: *megyünk* ~ *mögyünk* ~ *ménnyünk* ~ *mönnyünk*; *maradunk* ~ *maraggyunk*; *szaladunk* ~ *szalaggyunk*; *jáccódunk* ~ *jáccógyunk*; *ijedünk* ~ *ijeggyünk*; *hintázunk* ~ *hintázzunk*; *járunk* ~ *járjunk* ~ *járgyunk*; *futunk* ~ *fussunk*; *ugrálunk* ~ *ugrájjunk*; stb. (vö. Orm. s. gy., OrmSz.). Ezekben az „általános” ragozású kettős funkciójú alakokban tehát a *-j* (~ *-gy*) elem és alakváltozatai, illetve ezeknek a tövég mássalhangzójával alkotott kapcsolatai nemcsak a felszólító, hanem a jelentő mód jeleként is értékelhetők. (Az *-nk* ragos „általános” és „határozott” ragozású jelentő és felszólító módú négyes funkciójú alakokra lásd az igeragozás anyagában!)

4. A palóc *várónk*, *kérőnk* ~ *váraónk*, *kéreónk* stb. alakokban (vö. TMNy. 603; HORGER: M. igerag. tört. 12—4, 93, 103—4) az *-ónk*, *-őnk* toldalék az „általános” igeragozás személyragjaként értékelhető (vö. még a *várt-ónk*, *kért-ónk*; *várj-ónk*, *kérj-ónk* -féle alakok *-ónk*, *-őnk* toldalékát Kovács I.: Somoskőújfalu nyj. MNy. II, 149); — de mert Erdélyben a *vár-ó-nk*, *kér-ő-nk* alak *-ó*, *-ő* eleme az elbeszélő múlt jele (vö. a kalotaszegi és a háromszéki nyj.: MNyszet. VI, 224; HORGER: M. igerag. tört. 103—4), ezért a palóc nyelvjárások igealakjainak *-ónk*, *-őnk* toldalékát felfoghatnánk az *-ó*, *-ő* jelen idő jel és az *-nk* személyrag kapcsolatának is.

5. A mezőség, a székely és a csángó nyelvjárásokban ma is használják a jelentő módú elbeszélő múlt idejű *-á, -é (-a, -e)*, illetőleg *-ó, -ő* időjeles alakokat, mégpedig rendszerint az imént, kevéssel ezelőtt vagy nem régen múlt esemény, történés elbeszélésére (vö. ERDÉLYI L.: FUF. XIII, 90—105; uő.: M. nyelvi tanulmányok I, 78; HORGER: M. igerag. tört. 100—9; uő.: MNy. 155—6; TOMPA J.: Nyelvünk a reformkorban 367; J. SOLTÉSZ K.: MNy. LIII, 127—38; N. BARTHA: Udvarhely m. nyj. 63; MMNyR. I, 507; KÁLMÁN B.: Nyj. 55; stb.) — A moldvai csángó nyelvjárásban funkció tekintetében viszont mit sem különbözik a *-t* időjeles perfectumtól (vö. CSÚRY: MNy. XXVIII, 27; RUBINYI M.: Nyr. XXX, 115; SZABÓ T. A. Gajcsánai csángó nyj. MNnyv. IV, 332—6; stb.). Az északkeleti és a déli nyelvjáróterületen: Szabolcsban, Szatmárban, valamint Baranyában és Szlavóniában azonban ma már csak archaikusan, ritkán és szórványosan fordul elő, de pl. az Ormánságban még az iskolából sem nagyon ismerik, s egyáltalán nem használják. Nyelvjárásaink *-á, -é (-a, -e)*, illetőleg *-ó, -ő* időjeles alakjai mai használatukban gyakran őrzik még a múltbeli folyamatos történés kifejezését a *-t* perfectum befejezett állapot jelzésével szemben (vö. KLEMM: M. tört. mdt. 87—8; J. SOLTÉSZ K.: MNy. LIII, 128; SZABÓ T. A.: Bábonyi nyj. MNnyv. I, 56—7; MÁRTON GY.: Borsavölgyi nyj. Pais-Eml. 458—9; 463; VÉGH J.: Derecskei nyj. MNnyv. II, 244; stb.).

E kihalófélben lévő igealak időjele a mély hangrendű igék „általános” ragozású egyes 1. személyét mindmáig kivéve, illeszkedik. A kalotaszegi és a háromszéki nyelvjárásban (MNyszet. VI, 224; ERDÉLYI L.: M. nyelvi tanulmányok I, 78) az „általános” és a „határozott” ragozás többes 1. személyében az egyébként szokásos hangalaktól eltér az elbeszélő múlt, vagyis nem *váránk, várók; kérénk, kérők*; stb., — hanem *vár-ó-nk, vár-ó-k; kér-ő-nk, kér-ők*; stb használatos, tehát itt csak *-ó, -ő* az időjel. Megjegyzendő még, hogy az elbeszélő múltat használó székely nyelvjárásokban a *v*-tövű igeéknél a szabályos *jövénk; fekvénk ~ fekvénk; aluvánk ~ alvánk; ivánk, ivók; evénk, evők; vevénk, vevők*; stb. mellett néha hallhatók az erősen archaikus *fekőnk, fekötk, fekönek*; — *tőnk, tőtök, tőnek*; — *vőnk, vőtök, vőnek*; stb. alakok is. (Ezekre az archaikus alakokra, illetve a bennük mutatkozó ingadozásra, az alakváltozatok keveredésére vö. még HORGER: M. igerag. tört. 104; J. SOLTÉSZ K.: MNy. LIII, 128—38; MMNyR. I, 507, 511; stb.) Az elbeszélő múltnak az „általános” ragozás egyes 3. személyében világosan elkülönülő iktelen és ikés alakjai vannak nyelvjárásainkban.

A jelentő mód múlt idejű *-t* jeles hanghelyezettől függő, illetőleg az ige-típustól meghatározott területi tagoltságú változatokra, valamint az összetett igealakokra vonatkozó anyag megvilágítását ez alkalommal mellőzöm, s nem utalok a jelentő mód jövő idejű alakok használati szabályaira sem.

B) Feltételes mód

A feltételes módú igealakok használata a magyar nyelvterület nagy részén alig mutat területi tagoltságot, s a kisebb eltérések jórészt hangtani értékűek. Mindezek részletezésétől tehát eltekintek.

Jellegzetes és területi tagoltságot feltáró alaktani szerkezeteket találunk azonban a lehetőség, a határozatlan valószínűség kifejezésére. Így pl. a szlovákiai Magyarböd nyelvében az egységes nyelvtípusban és a nyelvjárások nagy részében a 'lehet, lehetett' igealak + főnévi igenév kapcsolattal kifejezett potencialitást nem a létige ható alakjával szerkesztik, hanem a *lesz látni, vót hallanyi*-féle szerkezeteket használják (vö. IMRE S.—KÁLMÁN B.: MNy. LI, 511). Ezzel szemben az északkeleti, a mezőségi, a székely és a csángó nyelvjárásokban a határozatlan valószínűség, a potencialitás módját a múltban vagy a jövőben sohasem egészen biztos cselekvés kifejezésére a 'lesz' jelen idejével és az illető ige jelen vagy múlt idejével fejezik ki, vagyis: *element lesz, monta lesz, látta lesz, ott járt lesz* stb., — mégpedig 'talán, valószínű, hogy element, látta, ott járt' stb. jelentéssel; — viszont a *várnak lesz engem*-féle szerkezetek jelentése 'csaknem biztos, hogy várni fognak engem' (vö. KÁLMÁN B.: Nyj. 56; MÁRTON GY.: Fekete-Körös völgyének nyj. MNyj. VI, 51; ERDÉLYI L.: Háromszéki nyj. M. nyelvi tanulmányok I, 98; RUBINYI M.: Moldvai csángó nyj. Nyr. XXX, 113; stb.)

C) Felszólító mód

A felszólító módjel nyelvjárási alakváltozatainak fő típusai lényegileg azonosak az egységes nyelvtípusban elkülöníthetőkkel, — ugyanakkor azonban a felszólító módú igealakokban hangtani, ritkábban alaktani értékű területi tagoltságot is megállapíthatunk, mégpedig:

1. A felszólító módjel \emptyset fokú megvalósulása jelentkezik az egész nyelvterületen az egységes nyelvtípusban és nyelvjárásainkban a „határozott” ragozású felszólító mód egyes 2. személyének rövid alakjában, pl. *várd, kérd* stb., valamint a *jer, jövel* elszigetelődött imperatívusban. Ugyancsak gyakori nyelvjárásainkban a felszólító módjel \emptyset fokú megvalósulása az „általános” ragozású felszólító mód egyes 2. személyének rövid alakjában, ha az ige töve olyan más-salhangzóra végződik, amelynek nyelvünkben nincs palatális képzésű megfelelője. Így elsősorban mássalhangzóval kezdődő szavak előtt és mondatvégi helyzetben a *k, g, p, b, f, v, r, m* végű igéink „általános” ragozású felszólító módú rövid alakjait \emptyset morfé mával fejezzük ki, pl. *buk le, fok hozzá, rak rá, vág le, mozog má, csap fél, lép rá, dob még, döf ki, óv még, vár csak, nyom ki* stb. (vö. HORGER: M. igerag, tört. 120—3; Uő.: MNyj. 159—60; BÁRCZI G.: MNy. XLVI, 361; Uő.: MNy. LIII, 126; PAPP I.: MNyj. IV, 26—31; PÁL S.: Felsz. m. igeal. 6; stb.).

A déli, a palóc és a székely nyelvjárásokban az említett mássalhangzóra végződő igéink „általános” ragozású rövid alakjában nincs módjel gyakran még a magánhangzóval kezdődő szavak előtt sem, pl. *vár engem, ugor a Dunába* stb. (vö. PÁL S.: i. m. 6—7; HORGER: MNyj. 160). A dunántúli és a palóc, ritkábban a déli nyelvjárásokban a tiszta *v*-tövű igék felszólító módú rövid alakjában sincs módjel, pl. *nē rí no, gyű má, lő rá* stb. (vö. Orm. s. gy., CSOMA: Jászberény nyj. 49; PÁL S.: i. m. 7; stb.)

A nyugati, a dunántúli, a déli és a palóc nyelvjárásokban az *-ít ~ -ét*, — ritkábban a *-jt* képzős igék felszólító módjának „általános” ragozású rövid, alakjában a hosszú magánhangzó + *-j*, illetve a hosszú magánhangzó + *-cs* helyén gyakori a módjel \emptyset fokú megvalósulása is, pl. *fordí, hasí, segí, világi, taní, hají má; veszé, szoré; bocsá* stb. (vö. VASS L.: Dunántúli nyj. 40; NAGY S.: Váci nyj. NyF. X, 53; BERZE NAGY J.: Heves megyei nyj. NyF. XVI, 21; CSOMA: Jászberény nyj. 50; RADVÁNYI K.: Ipolyszalkai nyj. 23; PÁL S.: i. m. 7—8; stb.).

A magánhangzó + *l* végű igéink „általános” ragozású felszólító módú rövid alakjában a dunántúli, a déli, a tiszai, a palóc, az északkeleti, a mezőségi és a székely nyelvjárásokban gyakori az igék *l* nélküli változata, s ezek nemcsak jelentő mód jelen idő egyes 3. személyű, hanem felszólító mód egyes 2. személyű alakként is szerepelnek. Ilyen kettős funkciójú mód- és időjel nélküli alakok, pl. *mégá! ~ á még!, mégá; nē bámú! bámú; szá lē! lészá; kaszá má! kaszá;* stb. — A nyugati nyelvjáróterületen ilyenkor néha a szóvégre került magánhangzó újabb rövidülésével is számolhatunk, pl. *nē busu! busu; ű lē! lēü;* stb. (vö. PÁL S.: i. m. 8—9; IMRE S.: Felsőőri nyj. MNy. LXI, 369; VÉGH J.: Őrségi és hetési nyj. Nyr. LXXVIII, 260; VASS L.: Dunántúli nyj. Bp., 1868. 33; KARDOS A.: Göcseji nyj. Nyr. XIII, 212; NAGY J.: Csököli nyj. 12—3; ÉDES J.: Balatonfelvidéki nyj. NyF. XL, 18—9; BEKE: Kemenesalja nyj. NyF. XL, 29; BARTA L.: Csurgóvidéki nyj. 7; HEGEDŰS L.: Sárközi nyj. Nyr. LXXVII, 103; CSOMA: Jászberény nyj. 24; SZEMKŐ: Abaúj megyei nyj. 37; OLÁH: Debreceni nyj. 8; TAKÁTS: Apátfalvai nyj. 22—3; ERDÉLYI Udvarhelyi megyei nyj. M. nyelvi tanulmányok II, 50—1; MÁRTON GY.: Nagymoni nyj. MNyv. II, 198—9; stb.).

Az *l* végű igék „határozott” ragozású felszólító mód egyes 2. személyű rövid alakjában a nyelvterület nagy részén, kivéve az északkeleti és az erdélyi nyelvjárások legtöbbszörét, az azonszótagú helyzetben lévő *-l* kiesik, s ilyenkor a nyugati nyelvjáróterület kivételével a *-d* személyrag előtti magánhangzó mindig hosszú, pl. *kinád, sajnád, hasznád;* — *csād, magasztād; csókód, ünnepöd; tanúd, kerőd;* stb. Gyakori jelenség nyelvjárásainkban, hogy ilyenkor a rákövetkező magánhangzóval kezdődő szavak előtt a személyrag hosszú *-dd* alakban él, pl. *csinádd ~ csinyádd, kapádd, kaszádd, emédd* stb. (vö. TURI K.: Ceglédi nyj. 12; CSOMA: Jászberény nyj. 27; VASS B.: Nagykőrösi nyj. NyF. LVII, 40; RADVÁNYI K.: Ipolyszalkai nyj. 14; PÁL S.: i. m. 17; stb.).

A „határozott” ragozású felszólító mód egyes 2. személyű rövid alakból a *várd, kérd* stb. típusú igealak *-d* személyragja viszont a magyar nyelvjárások többségében kiesik, ha mássalhangzóval kezdődő szó következik utána, s így a személyrag két mássalhangzó közé kerül. Ilyenkor tehát az „általános” és a „határozott” ragozású igealakok teljesen azonosak, pl. *rak ki, vág bē, köp ki, téb lē, nē tōm mēg; üzs mēg, nyis ki;* stb. (ti. 'valakit, valamit és ezt, azt'); — sőt pl. a *nézd* alak végéről gyakran nemcsak a *-d*, hanem a *z* is elvész, pl. *né má mēg!* (vö. NAGY S.: Váci nyj. NyF. X, 68; BARTA: Csurgóvidéki nyj. 13; CSOMA: Jászberény nyj. 50; PÁL S.: i. m. 10; stb.)

Ha viszont a *t* végű igéket mássalhangzó, főként *j* vagy hosszú *í* előzi meg, a „határozott” ragozású felszólító mód rövid alakjában az igező végső mássalhangzójának és a felszólító mód jelének összeolvadásából keletkezett 'cs' tűnik el, s az ilyen \emptyset módjelű alakokban csak a személyrag jelzi a módot, számot és személyt, pl. *tanídd, hajídd, segídd, javídd; bánd* stb. (vö. KÖMŰVES G.: Csantavéri nyj. NéNy. I, 307; RADVÁNYI K.: Ipolyszalkai nyj. 23; HORGER: M. igerag. tört. 122—4; PÁL S.: i. m. 14, 25—6; stb.).

2. Nyelvjárásaink többségében a felszólító módú igealakok jelölt változatainak területi tagoltságú eltéréseiben az igező és a módjel kapcsolatának hangtani értékű megvalósulásaival van dolgunk. Ezeknek az alakoknak részletezőbb bemutatása sok tanulsággal szolgálhatna ugyan, — ez alkalommal mégis csak a *-sza, -sze*, ritkábban a *-sze, -szi ~ -szag, -szeg* szócskával nyomósított felszólító igealakokat ismertetem. A *csak* módosító szóval azonos jelentésű nyomósító szócskák a nyelvjárásokban egyébként szokásos felszólító módú igealakokhoz járulnak, s a szóvég mássalhangzójával vagy hangkapcsolatával összeolvadva sajátos alakulatokként jelentkeznek. Az ilyen nyomósított felszólító módú igealakok különösen a székely nyelvjárásokra jellemzők, — de a *hoz* és az *ad* igével kapcsolatban majdnem az egész nyelvterületen megtalálhatók, pl. *meg-ájjsza, jőjjszeg ~ jövelszeg* (Háromszék, NyK III, 7); — *adsza, hozdsza ~ acca, hoszca ~ acce, hocce ~ aci, hoci ~ accēde, hoccēde* stb. (vö. SZABÓ L.: Nagykanizsai nyj. NyF. XLVIII, 16; BARTA: Csurgóvidéki nyj. 17; Orm. s. gy., OrmSz.; NAGY S.: Váci nyj. NyF. X, 32; KÖMŰVES G.: Csantavéri nyj. NéNy. I, 117; CSOMA: Jászberény nyj. 15; TAKÁCS: Apátfalvai nyj. 21, 38; BERZE NAGY J.: Heves megyei nyj. NyF. XVI, 15; TÖRÖS B.: Beregszászi nyj. 22; VISKI K.: Tordai nyj. NyF. XXXII, 30; PÁL S.: i. m. 21—3; stb.).

II. Az igei személyragozás

Nyelvjárásainkban az igék viszonyító formánselemeinek jól megvilágítható, területi tagoltságú alaki tarkasága bontakozott ki. A két igeragozási rendszernek azonban nemcsak helyzeti értékű alakjai ingadozásával, hanem alaktani értékű átszövődéseivel is számolhatunk.

A) Az „általános” ragozás ikes és iktelen alakjainak vegyülése

Az ikes ragozást a régi nyelvben és a mai egységes nyelvtípus igényes (irodalmi) nyelvhasználatában, de egyik-másik mai nyelvjárásunkban is elég élesen megkülönböztetik. Ebben a következetességben nemcsak a régi nyelvi, hanem egyes mai nyelvjárási adataink szerint is odáig mentek, hogy az ikes ige egyes 2. személyében még akkor is *-l* személyragot találunk, ha a *tő* maga is *l* hangra végződik, pl. *bomlól* ~ *bomló*, *botol* ~ *botló*, *megbékélől* ~ *megbékélő*, *fénylől* ~ *fénylő* stb. (Orm. s. gy., OrmSz.). A régi nyelvben ilyenkor a szigorú megkülönböztetés végett az *sz* hangra végződő ikteleneket is *-sz* raggal látták el, pl. *tészé-sz* ~ *tész-sz*, *ása-sz* ~ *ás-sz*, *lészé-sz*, *hiszé-sz* stb. (vö. SIMONYI: Az ikes ragozás tört. NyF. XXVIII, 4; uő.: Nyr. XLVII, 193; MÉSZÖLY: NyK. LI, 1—13; HORGER: M. igerag. tört. 36—51; uő.: MNyj. 144, 150—1; LAZICZIUS GY.: MNyj. 40; KÁLMÁN B.: Nyj. 54; stb.).

A régi nyelvben és több nyelvjárásunkban a visszaható és a szenvedő igék ikes alakjai analógiájára más át nem ható igéknek is többé-kevésbé következetes ikes ragozása alakult ki (vö. KLEMM: Melich-Eml. 186—95; MÉSZÖLY: NyK. LI, 11—3); — de ez a XVII. századig elég élesen megkülönböztetett ikes és iktelen ragozás már nemcsak az egységes nyelvtípusban, hanem nyelvjárásainkban is felbomlóban van, s felbomlásának oka, hogy az ikes és az iktelen igék között eltűnt minden funkcióbeli különbség, s ez utat nyitott nyelvünk egyéb, hatékonyabb erői működéséhez. Az ikes és az iktelen ragozás következetes megkülönböztetéséről adataink szerint legfőljebb a moldvai csángóban beszélhetünk, de már sem a székely, sem a nyugati, még kevésbé a déli és a mezőségi nyelvjáróterületek nyelvhasználatában szó sincs az ikes és az iktelen ragozás következetes elkülönítéséről (vö. HORGER: M. igerag. tört. 41—50; uő.: MNyj. 150—1; KÁLMÁN B.: Nyj. 54; LŐRINCZE L.: Nyr. LXXVII, 208—12; CSÚRY: Moldvai csángó igealakok. MNy. XXVIII, 154; SZABÓ T. A.: A gajcsánai csángó igealakok. MNnyv. IV, 332—6; N. BARTHA K.: Udvarhely megye nyj. 64—5; GENCSI I.: Gyergyói nyj. NyF. XX, 41; stb.).

Az ikes ragozás legteljesebben csak a jelentő mód jelen idő egyes 3. személyében maradt meg, s nemcsak a moldvai csángóban és a székely nyelvjárásokban, hanem a nyugati, a dunántúli, a déli, sőt a tiszai, a palóc, az északkeleti és a mezőségi nyelvjáróterületen is kisebb eltérésekkel ma is általánosan használt igealak. Az ikes és az iktelen ragozás viszonylatában a belső nyelvi és területi hatóerők szempontjából viszont jelentős változás az, hogy több nyelvjárótípusunkban a jelentő mód jelen idő egyes 3. személyét kivéve az iktelen alakok kiszorították az ikéseket, vagyis főként a feltételes és a felszólító módban nemcsak az egyes 1. személyben, hanem az egyes 3. személyben is az iktelen alakok a szokottabbak, sőt az egész északi peremvidéken, főként a mai szlovákiai magyar nyelvjárásokban az egységes nyelvtípus két vagy több szótagos ikes igéi még a jelentő mód jelen idő egyes 3. személyében is iktelenek, vagyis

alkud, csikóz, dolgoz, fijaz, kérőz, kölköz, hazud, okád, pipáz, tartoz, történ, változ stb. — *avasod, gondoskod, mosakod, vacsoráz* stb. Az egyszótagúakban itt is gyakori az *-ik*, vagyis *alszik, észik, iszik, esik, csuklik*, — de ugyanakkor előfordul az *ész (észik), csúsz, lak, múl, szok, szök, tel* stb. (vö. IMRE S.—KÁLMÁN B.: A szlovákiai Magyarbőd nyj. MNy. LI, 511; UŐK.: MNy. XLIX, 518; KOMORÓCZY: Nyr. XXXIII, 18; KÁLMÁN B.: Nyj. 54; stb.). — Az egységes nyelvtípus ikés igéi közül az Ormánságban is többet használnak iktelenül, mint pl. *bóklászok, bóklászó, bóklász ~ bóklászik* ('lassan, nézelődve lépked', — OrmSz.), *foj* (fojlik), *rigyáz* (rügyeznek), *vál* (válik), *nyúl* (nyúlik), *évál* (elválik valamitől), *ámod* (álmodik) stb. (Orm. s. gy., OrmSz.).

A keleti nyelvjárásokban, vagyis a moldvai csángóban és a székelyeknél, sőt néha a nyugati, a déli, a mezőségi nyelvjárásokban és az északi peremvidéken is találunk több olyan ikés alakot, amelyek az egységes nyelvtípusban csak iktelenül szerepelnek, mint pl. *békéllik, fogyik, fagyik, forrik, köpik, lépik*; — *izzadik, kóslatlik, kacagik, röhögik* (HORGER: MNy. 150; — valamint az említett moldvai csángó és székely nyelvjárásstanulmányokat); — *áruódik, bánik, futkosik, gyónik, vívik* ('veszekedik', Orm. s. gy., OrmSz.); — *nízik, szígyellik* stb. ti. nézi, szégyelli magát jelentésben (vö. IMRE S.—KÁLMÁN B. MNy. XLIX, 518).

Néhány nyelvjárásunkban az ikés ragozás erős térhódítása észlelhető, — így pl. a Tiszántúl nagy részén, valamint a vele érintkező keleti palóc nyelvjárásokban (Heves és Borsod m.) és a Felső-Tisza vidékén (Bereg, Szatmár m.) a felszólító móddal azonos alakú jelentő mód jelen idő egyes 3. személyében főként a *kend* alany mellett az iktelen igéket is ikésen ragozzák, vagyis *jöjjék, mënyék, beszéljék kend* stb. (vö. BENKŐ: MNyjtört. 104). Hasonló jelenséget figyelhetünk meg a Fekete-Körös völgyében, — ti. itt az ikés ragozás viszonylag erősen tartja magát a felszólító mód egyes 3. személyében, s ennek eredményeképpen az *-ék* személyrag nemcsak az ikés, hanem az iktelen igékhez is hozzájárul (vö. MÁRTON GY.: Fekete-Körös völgy nyj. Studia Univ. Babeş—Bolyai IV/2, 53—4; HORGER: MNy. 151. stb.). Ugyancsak az ikés ragozás vált általánossá a tiszai nyelvjárás terület í-ző nyelvjárásaiban a jelentő és a felszólító mód jelen idejű egyes 3. személyében, s itt az ikés személyrag alaki azonossága is előfordul (vö. KENÉZ ZS.: Mezőberényi nyj. 17; KÁLMÁN B.: Nyj. 54).

Az „általános” ragozás ikés és iktelen alakrendszerének kiegyenlítődesét viszont világosan igazolja az ormánsági nyelvjárásban, hogy még a felszólító mód jelen idő egyes 3. személyében a *kend* alanyként történő használata sem biztosíthatta az ikés alakok megőrzését, még kevésbé az ikés alakhasználatnak a tiszai, a palóc, a mezőségi nyelvjárásokban eléggé általános kiteljesedését, vagyis az Ormánságban csak *ögyün kē, igyun kē, aluggyon ~ aluggyun kē, rogygyon ~ rogygyun kē, foggyon ~ foggyun kē* stb.; sőt: *öttün kē ittun kē* is a szabályos *évött ~ övött kē, ivott kē* alakok mellett (Orm. s. gy.).

B) Az iktelen ragozás személyragjainak helyzeti értékű változatai

A különböző nyelvjárások igei paradigmáinak vizsgálatából az iktelen ragozás személyragjaival kapcsolatban is több fontos, területi tagoltságú sajátosság állapítható meg. Ezek közül most csak az egyes 3. személy iktelen személyragjának az egységes nyelvtípustól eltérő használatát emelem ki, — ti. a nyugati, a dunántúli, a déli, részben a tiszai és a mezőszéki, de főként a székely nyelvjárásokban több tiszta *v*-töví és *sz*-szel bővülő *v*-töví ige „általános” ragozású jelentő mód jelen idejének egyes 3. személyében vagylagos társadalmi érvénnyel előfordul az *-n* személyrag is. Így a tiszta *v*-töví igék közül a *nő, lő, szó, jó, fő; hí, szí, rí; bú, fú* a nyugati és a déli nyelvjárásterületen, mégpedig elsősorban Zalában, részben az Őrségi nyelvjárásban, Dél-Somogyban *nyün ~ nyüön, lün ~ lüön, szün ~ szüön, gyün ~ gyüön, fön ~ fön*; *hín, szín, rín ~ rín ~ rién; bun, fun*; stb. alakban gyakori (vö. KERTÉSZ M.: Zalavidéki nyj. NyF. IX, 41; VÉGH J.: ŐHA. 115; HORGER: MNyj. 148—9; KÁLMÁN B.: Nyj. 54; stb.); — a Dráva szélben, az Ormánságban és a Duna-Tisza közén viszont ugyanezek az alakok leginkább *-l* végűek, vagyis *nól, lól, szól, híl, ríl, fől* stb. (Orm. s. gy., OrmSz.; KÁLMÁN B.: Nyj. 54).

Az iktelen *sz*-szel bővülő *v*-töví igéknek, valamint a *megy* és a *val-* töví létige jelentő mód jelen idő egyes 3. személyében a szlavóniai, a tiszai, a palóc, az északkeleti, a mezőszéki és főként a székely meg a moldvai csángó nyelvjárásokban általánosan elterjedt az *-n* személyrag, pl. *tészé-n, lészé-n, vészé-n, hiszé-n viszé-n; tészö-n, vészö-n; mégyé-n ~ menyé-n ~ méné-n* (de: *mén ~ mén*); *vagyo-n* (de: *van*); stb. (vö. BALASSA: Szlavóniai nyj. 16; HORGER: MNyj. 148; BENKŐ L.: MNyjtört. 104; KENÉZ Zs.: Mezőberény nyj. 17; VARGA L.: Szuhogyi nyj. MNnyv. IV, 370; TÖRÖS B.: Beregszászi nyj. 22; BÖSZÖRMÉNYI: Jánosfalvi nyj. NyF. XXIX, 23; MÁRTON Gy.: Nagymoni nyj. MNnyv. III, 223; SZABÓ T. A.: Bábonyi nyj. MNnyv. I, 59; VISKI K.: Tordai nyj. NyF. XXXII, 28; N. BARTHA K.: Udvarhely megyei nyj. 63; CSÚRY B.: Moldvai csángó igealakok. MNy. XXVIII, 154; stb.). — A nyugati, a dunántúli és a déli nyelvjárásokban az *-n* az említett tiszta *v*-tövíeken kívül leginkább csak *mén ~ mén, van*, — illetve a létige tagadó alakjaiban: *nincsen, sincsen, csincsen* fordul elő.

Ugyancsak *-n* ragot kap a székely és a csángó nyelvjárásokban az elbeszélő múlt egyes 3. személyében az *sz*-szel bővülő *v*-töví igék közül a 'lesz, tesz, vesz', — vagyis *lő-n ~ lé-n, tő-n, vő-n* stb., — valamint a déli és a keleti peremvidék nyelvjárásaiban néhány ige *-t* jeles perfectuma is, mint pl. *öttü-n, jártu-n, hosztu-n, kaptu-n, kértü-n* (ti. *kē*, — az *evett, járt, hozott, kapott, kért kē* alakokkal vagylagosan Dél-Somogyban, Ormánságban stb., vö. Orm. s. gy., Orm.Sz.); — *hoszti-n, vittü-n, beszéltü-n* (vö. TAKÁTS L.: Apátfalvai nyj. 35). RUBINYI szerint a moldvai csángóban az *-n* csak a „határozott” ragozásban szerepel, — CSÚRY viszont több példával megvilágította, hogy elsősorban a Bákó vidéki csángóban az *-n* nemcsak az „általános”, hanem a „határozott” ragozás egyes

3. személyű ragjaként is él, mégpedig: *lássán-e* (látja-e), *tuggyán-e* (tudja-e), *hallján-e* (hallja-e), *mondettán* (mondta); — *hosztán, felejtettin, szeretin, értin*; stb. (vö. RUBINYI: Nyr. XXX, 112, XXXI, 5; MELICH: M. tárgyas igerag. 11; CSÚRY: MNy. XXVIII, 150; stb.).

C) A „határozott” ragozás személyragjainak helyzeti értékű változatai

Mai nyelvjárásaink „határozott” ragozásában főként hangtani eltéréseket állapíthatunk meg, — ezektől a megterheltségi fokukban különböző helyzeti értékű változatoktól azonban elkülönítendő a néhány nyelvjárásban ma is gyakori többes 1. személyű jelentő módú alaktani kötöttségű változat. Az „általános” ragozás többes 1. személyű *-nk* ragjának ugyanis a ragozási rendszerek kiegyenlítődése eredményeként néhány nyelvjárásban, mégpedig elsősorban az Alsó-Dráva vidékén, az Ormánságban, Szlavóniában, Brassó vidéke magyar községekben és Szigetköz nyelvjárásában (vö. HORGER: M. igerag. tört. 141—2; UÓ.: MNyj. 152; PÁL S.: i.m. 29; MELICH: M. tárgyas igerag. 14; MNy. IX,66; SZABÓ S.: Szigetköz nyj. NyF. XXXVIII, 24; stb.) nemcsak „általános”, hanem „határozott” ragozásbeli szerepe is van. Így a gyakran, de némi archaikus értékkel előforduló *szeressünk* igealak társadalmi érvénye a mai ormánsági nyelvhasználatban vagylagos a *'szeretünk ~ szeressünk ~ szerettyük ~ szeressük'* alakokban. Az egységes nyelvtípusban szokásos jelentő módú alakok nyelvjárási változataival együtt ugyancsak vagylagos értékkel használják pl. az Ormánságban az „általános” és a „határozott” ragozású jelentő és felszólító módú négyes funkciójú *arassunk* alakot a csak jelentő módú *aratunk* és *arattjuk*, valamint a kettős funkciójú *arassuk mellett*. Ilyen alakok még pl. *kössünk, süssünk, csinátassunk, ragasszunk, szellesszünk, főssünk, fűccsünk, szakéccsünk, szán-csunk, hajcsunk; igyünk, együnk ~ ögyünk, tégünk ~ tögyünk, végünk ~ vögyünk, vigyünk; várgyunk, kérgyünk, söpörgyünk; rakjunk, lökjünk, vágjunk, kapjunk, dobjunk*; stb. (vö. Orm. s.gy., OrmSz.; JEREMIÁS S.: Tud. Gyűjt. X, 67; stb.); — *mëgnézzünk* Cún; *mëgnízzünk* Kovácshida, Páprád; *mögnízzünk* Markóc, *mögnézzünk* Okorág (MNyA. I. 77); *nyomjuk* C, Ok, *nyomjunk* Kh, Ma, Pá (MNyA. I, 631); *athassunk* C, Kh, Ma, Ok, Pá (MNyA. I, 551); stb.

A ragozási rendszerek kiegyenlítődése eredményeként használt *-nk* ragos alakok általánosak a jelentő mód jelen időn kívül a múlt és a jövő időben, valamint a feltételes és a felszólító módban is, pl. *vettyük ~ vessünk ~ vessük*, — a *vettünk* (ti. 'vettetünk' a vettetük' helyén), — *vetnénk* (ti. a 'vetnök' helyén), — *vessünk ~ vessük*; stb. (vö. HORGER: MNyj. 153; KÁLMÁN B.: Nyj. 55; IMRE S. — KÁLMÁN B.: MNy. LI, 511; — valamint a már említett nyelvjárás tanulmányokat).

Az alaktani kötöttségű változatok nyelvrendszeri értékét tekintve viszont lényegesebb az, hogy a déli, a tiszai, a palóc és részben az erdélyi nyelvjárásokban a különböző kategóriájú mély és a rendszer kiegyenlítődéssel néhány ma-

gas hangrendű igénk „határozott” ragozásában nemcsak a többes 1. személyben, hanem az egyes 3. és a többes 2. és 3. személyben is kettős funkciójú alakok szokásosak, — s mindezek világosan igazolják, hogy igealakjaink módra, időre vagy személyre vonatkozó funkcióinak végleges megállapodását a nyelvjárásokban napjainkig megőrzött ingadozás előzte meg.

TEMESI MIHÁLY

Das System der Verbformen in unseren Mundarten

Das System unserer heutigen Verbformen entwickelte sich einerseits als Endergebnis der zeitfolgenden, andererseits der gleichzeitigen mundartlichen Unterschiede. Einige unserer Mundarten bilden das System ihrer Konjugation bis heute mit mehr oder weniger Unterschied aus den Fakten eines Systems, andere Mundarten aber aus den Fakten des anderen Systems, das auch Belastungsunterschiede enthält und örtliche Aufgliederung ermöglicht.

Von den Varianten der mundartlichen Verbformen, die an eine Stellung und an die Formenlehre gebunden sind, bezeichnen Unterschiede der Modi und der Temp: 1. Ausserhalb der gewöhnlichen Formvarianten, die im einheitlichen Sprachtyp gebräuchlich sind, sind die „bestimmt” (sog. transitiv) gebeugten Befehlsformen einiger Verbkategorien auch in Aussageweise-Funktion gebräuchlich. 2. Im südlichen Mundartgebiet treten neben den gewöhnlichen Formen der Verben, die *t* im Auslaut und hohe Lautfolge haben, weiterhin die, die ihren *v*-Stamm mit *sz* erweitern und zugleich von doppelter Funktion sind, auch besondere Varianten in der Aussageweise auf. 3. Die Verbformen der „allgemeinen” (sog. subjektiven) Beugung in der Mehrzahl ersten Person des Imperativs sind im westlichen und im südlichen Mundartgebiet in dem Werte der Aussageweise häufig. 4. Die mundartlichen Varianten des Temporalsuffixes der ersten Vergangenheitsformen in der Aussageweise sind in der Mezőségrer und in der Székler Mundart auch heute gebräuchlich, — im südlichen Mundartgebiet (in der Baranya) kommen sie aber nur sporadisch vor, — demgegenüber haben sie in der Palóc-Mundart den Temporalsuffixwert von der ersten Person der Mehrzahl. 5. Zum Ausdruck der Möglichkeit (modus potentialis) sind die spezifischen zusammengesetzten Verbformen der nordöstlichen und der Mezőségrer Mundart heute nur noch selten zu hören. 6. Das Imperativsuffix — dem Endvokal, bzw. dem Endkonsonanten des Verbalstamms hinzugefügt — taucht in Varianten auf, die eine Vielfalt der örtlichen Aufgliederung zeigen.

In unseren Mundarten haben wir ausserhalb der Labilität von Varianten der Personalsuffixe mit Stellungswert, mit der Verquickung der zwei Konjugationssysteme, von morphologischem Wert, in erster Linie aber auch mit der Vermischung der „allgemeinen” Beugung der Formen mit *-ik* oder ohne *-ik* zu rechnen.

M. TEMESI